

جُستارهایی در زمینه گیلانِ عصر قاجار

«مجموعه مقالات همایش ملی گیلان در گستره عصر قاجار»

به کوشش:

دکتر عباس پناهی

عضو هیأت علمی پژوهشکده گیلان‌شناسی دانشگاه گیلان

www.ketab.ir

سرشناسه: پناهی، عباس، ۱۳۵۴

عنوان: جستارهایی در زمینه گیلان عصر قاجار

مشخصات نشر: قهقیر میراث ماندگار، ۱۳۹۹.

مشخصات ظاهری:

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۷۳۴۲-۶۱-۴

وضعیت فهرستنویس: فیبا

موضوع: گیلان عصر قاجار - مجموعه مقالات

موضوع: گیلان - مقالات

رده‌بندی کنگره: DSR ۷۰۸/۲۰۷ ف ۴ ۱۳۹۹

شماره کتابشناسی ملی: ۳۶۵۸۸۱۱۶

جُستارهایی در زمینه گیلانِ عصر قاجار

«مجموعه مقالات همایش ملی گیلان در گستره عصر قاجار»

ناشر: میراث ماندگار

به کوشش: دکتر عباس پناهی

ویراستار و صفحه‌آرا: فرشته رحمانی نژاد

چاپ: اول ۱۳۹۹

تیراژ: ۵۰۰

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۷۱۲۸-۴۶-۸

قیمت: ۸۰۰۰۰۰ ریال

مرکز پخش: ۰۲۵۳۷۷۳۰۳۶۵

حق چاپ برای مؤلف است. هرگونه زیراکس، فتوکپی از این اثر بدون اجازه مؤلف تخلف بوده و قابل پیگرد قانونی است.

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
مقدمه	۱
مجموعه مقالات همایش ملی گیلان در گستره عصر قاجار	۴
حضور زنان گیلانی در امور اقتصادی و تأثیر آن بر جایگاه آنان در دوره قاجار / «علیرضا احمدی»	۵
کارکردهای انجمن‌های غیررسمی گیلان در عصر مشروطه / «اعظم اسماعیلی زاده؛ محمدحسن مرادی»	۱۳
جریان‌های سیاسی - اجتماعی گیلان در اواخر دوره قاجار (شاخص: خوانش اندیشه سیاسی - اجتماعی جنبش جنگل) / «محمدحسن اسماعیلی سگری»	۲۶
سکه‌شناسی گیلان در دوران قاجار / «یوسف افتخاری؛ مانی زبیری»	۳۷
سید محمدباقر شفتی و نظریه نیابت عامه فقیهان / «حمید امیدی»	۵۸
پژوهشی اسنادی درباره قدیمی‌ترین مسیر ریلی و راه‌آهن گیلان در عصر قاجار و نقش آن در توسعه تجارت این سرزمین / «عباس بناهی»	۶۷
تجزیه و تحلیل اندیشه‌ها و فعالیت‌های سیاسی و فکری ابراهیم پورداوود در اواخر دوره قاجار و اوایل عصر پهلوی / «عباس بناهی؛ علی پورعلی»	۸۵
روزنامه «ساحل نجات» و حوادث مشروطه گیلان / «میراله پورمحمدی املشی»	۱۰۱
روابط جنبش جنگل با شوروی از انقلاب ۱۹۱۷م. تا کودتای اسفند ۱۲۹۹ش. / «محمدجعفر چمنکار»	۱۰۹
اقتصاد گیلان در عصر قاجار / «امیر حبیب‌دوست؛ زهرا بخشی؛ سیده زینب مهدوی»	۱۲۱
مردم‌شناسی فضای خانه‌های شهر رشت بین سال‌های ۱۳۲۵ تا ۱۳۲۹ هجری قمری بر اساس آگهی‌های روزنامه خیر الکلام / «میترا حسنی»	۱۴۱
آرایه در معماری عصر قاجار در گیلان (بررسی موردی: سردر حمام پیوسرا در رشت) / «مینو خاکپور»	۱۵۱
جغرافیای تاریخی دروازه اروپا در دوره قاجار / «سمانه خلیلی‌فر»	۱۶۳
نقش پیربازار در تجارت دریایی عصر قاجار / «فرشته رحمتی‌نژاد»	۱۷۸
بررسی و تحلیل مضامین نقوش و تزیینات کاشی کاری فضای معماری حمام‌های حاجی محمدجعفر و گلزار رشت از منظر اسطوره‌شناسی (در دوره قاجاریه) / «نگر گس رضازاده؛ جمال‌الدین سهیلی»	۱۹۱
بازشناسی اسنادی عوامل اثرگذار بر فرازوفروندهای صنعت ابریشم گیلان در عصر قاجار / «نادیا ره»	۲۱۷
زنان آزادی‌خواه گیلان در گذار از سنت به مدرنیته (دوره مشروطه) / «حسن زندیه؛ ماریا اسرافیلیان سلطانی»	۲۳۳
بررسی روند تأسیس مدارس دخترانه در گیلان در دوره قاجار / «ابوطالب سلطانیان»	۲۴۵

جستارهایی در زمینه گیلان عصر قاجار «مجموعه مقالات»

- کارکرد طنزهای سیاسی سید اشرف‌الدین گیلانی بر فرایندهای عصر مشروطه / «مریم شادمحمدی»
 ۲۵۴.....
- عوامل خارجی مؤثر بر نهاد بازار در نواحی شمال ایران و نتایج آن / «رضا شجری قاسم‌خیلی؛ زمانه حسن‌نژاد»
 ۲۶۵.....
- معرفی سکه‌های دارالضرب رشت در نیمه نخست قاجاریه (از آقامحمدخان تا پایان ناصرالدین‌شاه قاجار) / «محمد شورمچ؛ زیبا نامداری»
 ۲۷۶.....
- تعاملات فکری و فرهنگی گیلان با قفقاز و تأثیر آن در نوسازی جامعه و انقلاب مشروطه / «محمدرضا عسکری»
 ۲۹۱.....
- بررسی ورود چای به عرصه کشاورزی و واکنش کشاورزان در گیلان، در دوره قاجار / «مسعود کثیری؛ نسیم سعید؛ زهرا شریفی»
 ۳۰۶.....
- بررسی وضعیت بهره‌برداری از جنگل‌های گیلان در دوره ناصرالدین‌شاه قاجار / «یاسر کریمی گیلایه؛ اسدالله محمدزاده»
 ۳۱۷.....
- اوضاع سیاسی، اقتصادی و اجتماعی گیلان در گزارش‌های اردشیر میرزا رکن‌الدوله (۱۲۷۶-۱۲۷۸ق.) / «قربانعلی کنارودی؛ سپیدان شیمی»
 ۳۲۸.....
- بررسی مضامین تاریخی، اجتماعی و سیاسی در اشعار روزنامه جنگل / «معصومه کینپور»
 ۳۳۸.....
- روسیه و تلاش برای پیرامونی‌سازی اقتصاد گیلان در دوره قاجاریه / «مجید علیپور»
 ۳۵۵.....
- زمینه‌های سیاسی - اجتماعی جنبش مشروطه در گیلان / «خط‌علیزاده»
 ۳۶۴.....
- معیشت گیلانیان عصر قاجار در گزارش چهار سیاح خارجی / «محمد محمودپور»
 ۳۷۱.....
- بررسی نقش سیاسی و نظامی ارامنه در مشروطه گیلان / «نوش مرادی؛ رضا عساری»
 ۳۸۹.....
- نزاع انجمن ملی انزلی بر سر حق‌الحکومه ارزاق عمومی در عصر مشروطه (مطالعه موردی: تخم‌مرغ) / «محمدحسن مرادی؛ اعظم اسماعیل‌زاده؛ سعید صادقی»
 ۳۹۸.....
- سلامت و بهداشت در گیلان دوره قاجار از دیدگاه سیاحان اروپایی / «سید هاشم موسوی؛ سید مجتبی میرمیران؛ مروارید تمنی چوکامی»
 ۴۱۰.....
- نگاهی به رساله «ارشاد‌نامه» توصیه‌نامه میرزای قمی (شفقی) خطاب به فتحعلی‌شاه قاجار / «جواد نظری مقدم»
 ۴۲۵.....
- فلزکاری در ماسوله بر اساس مشاهده گردشگران و مورخان عصر قاجار / «میثم نوایان»
 ۴۳۸.....
- اصلاحات اجتماعی و اداری در گیلان؛ نمونه موردی تنظیمات حسنه در سال ۱۲۹۴-۱۲۹۲ق. / «مرتضی نورانی؛ سمیه ساتات سجادی»
 ۴۴۴.....
- تحلیل تنوع موضوعی در مکاتبات کنسولی رشت ۱۳۱۹-۱۳۳۵ق. / «مرتضی نورانی؛ مینا معینی»
 ۴۵۸.....
- تکاپوی محمدعلی‌شاه مخلوع و نبرد مجاهدین گیلانی و بختیاری / «مصطفی نوری»
 ۴۷۴.....
- شهید یا معدوم؛ کنکاشی در قتل صدیق‌الرعا یا برادر حاج احمد کسمایی / «رضا نوزاد»
 ۴۸۷.....
- نمایه
 ۴۹۷.....

مقدمه

یکی از مهم‌ترین انگیزه‌های برگزاری همایش «گیلان در گستره عصر قاجار»، نقش گیلانیان و سرزمین گیلان بر تحولات فکری، اجتماعی و اقتصادی ایران عصر قاجار است. با توجه به اینکه گیلان در این دوره دروازه اروپا به‌شمار می‌رفت، بررسی تحولات گیلان عصر قاجار می‌تواند برخی از زوایای پنهان و پنهان جامعه آن عصر را برای نسل حال و آینده مورد تحلیل و واکاوی قرار دهد.

عصر قاجار برای گیلانیان، دورانی پرتلاطم و همراه با تغییرانی بنیادین در ساختارهای کهن این سرزمین است. وقوع سه رخداد مهم در گیلان این دوره یعنی «نبرد پيله‌داربن»، «انقلاب مشروطیت» و «جنبش جنگل» که سراسر تاریخ فکری - فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی این سرزمین را به خود معطوف داشته و به‌طور کلی، تاریخ گیلان عصر مدرن را شکل داده است، سه حادثه‌ای هستند که بعدها علاوه بر تأثیرگذاری بر بیکره پهنه گیلان، بر حیات اجتماعی و فکری ایران نیز تأثیر بسزایی نهاد.

شروع این دوره تاریخی، گویا پایان خواب طولانی ایرانیان بود. این بیداری، جوششی از درون جامعه ایرانی نبود؛ زیرا از دوره صفویه، اروپاییان که ایران را به‌عنوان یکی از مناطق استراتژیک خاورمیانه و شرق دور مورد شناسایی قرار داده بودند، از اوایل سده نوزدهم میلادی توانستند با توجه به پیشرفت‌هایی که در زمینه صنعت و تکنولوژی به‌دست آوردند، بخش‌های شمالی و جنوبی این سرزمین کهن را در اختیار خود قرار دهند.

از طرفی، روس‌ها، مرزهای شمالی قفقاز و دریای کاسپین را هدف قرار داده بودند و از سوی دیگر، انگلیسی‌ها بر جنوب ایران تمرکز کرده و عثمانی‌ها نیز از سوی باختر ایران قاجارها و حاکمیت‌شان را تهدید می‌کردند. در این میان، روس‌ها از ابتدای تأسیس حکومت قاجاریه به‌طور پیوسته با گیلان در ارتباط بودند. هرچند ارتباط گیلانیان با روس‌ها ناخواسته و بیشتر از درجه سلطه سیاسی همسایه شمالی صورت می‌گرفت، اما در زیر پوسته فشارهای اقتصادی، سیاسی و نظامی روس‌ها، این ارتباط موجب تغییرات جدی در جامعه گیلان عصر قاجار شد.

پس از مرگ آغامحمدخان، روس‌ها اندک اندک به مرزهای ایران در دربار نزدیک شدند و در پی گسترش قلمرو خود، به قفقاز جنوبی یورش آوردند. آن‌ها برای دور زدن نیروهای ایرانی و در فشار قرار دادن‌شان به گیلان روی آورده و قصد داشتند با تصرف انزلی و رشت، از این مسیر بخش‌های جنوبی قفقاز را تصرف کنند. در نتیجه، آن‌ها با ناوگانی نیرومند نخست انزلی را به تصرف درآورده و پس از پیاده شدن در پیربازار، مسیر رشت را در پیش گرفتند. فرماندهی نیروهای روسی بر عهده سرهنگ شفت بود. آن‌ها در این جنگ که در سال ۱۲۳۰ ق. (۱۸۴۱ خ. / ۱۸۰۵ م.) در «پيله‌داربن» در اطراف پیربازار روی داد، شکست خورده و عقب‌نشینی کردند. حاکم رشت، میرزا موسی منجم‌باشی با مسلح نمودن مردم و با استفاده از فنون جنگی کهن گیلانیان مقابله با روس‌ها، موفق شدند یکی از نخستین شکست‌های تاریخی را بر روس‌ها متحمل کنند؛ به‌گونه‌ای که هزار سرباز روسی نیز در این نبرد به قتل رسیدند. این نبرد، یکی از افتخارات

جستارهایی در زمینه گیلان عصر قاجار مجموعه مقالات

نظامی گیلانیان در تاریخ معاصر این سرزمین است؛ اما بعدها با وقوع انقلاب مشروطیت و جنبش جنگل یاد و خاطره این نبرد تاریخی و حماسی کمرنگ شد و از اهمیت آن کاسته شد.^۱

با وجود این پیروزی، روس‌ها توانستند دو معاهده «گلستان» و «ترکمنچای» را بر دولت ایران تحمیل کنند و پیامد آن، حضور گسترده روس‌ها در شمال به‌ویژه گیلان بوده است. روس‌ها در طول دوره قاجار تا پایان سلطنت این خاندان، با غارت جنگل‌ها، منابع دریایی دریای کاسپین و امتیازات انحصاری شیلات، تجارت با گیلان، معافیت‌های گمرکی، حقوق کاپیتولاسیون و سایر امتیازات و منافع استعماری، گیلان را عملاً تبدیل به ایالتی روسی نمودند. با وجود این، ارتباط گسترده گیلانیان با مراکز روشنفکری قفقاز، روسیه و اروپا موجب رشد افکار آزادی‌خواهی در گیلان گشت. از سوی دیگر، به جهت سهولت دسترسی به اروپا از مسیر انزلی - بادکوبه و تفلیس به اروپا، رشت در این دوره به‌عنوان «دروازه اروپا» شهرت یافت. از میانه‌های عصر ناصری، سرعت ارتباطات و روابط با روسیه و اروپا از مسیر گیلان بیشتر شد؛ زیرا احداث جاده انزلی به تهران در دوره ناصری توسط روسیه، گیلان را به مهم‌ترین راه ارتباطی تبدیل نمود و بر اهمیت آن بیش از پیش افزوده گشت. بسیاری از رجال و بزرگان و سفرا از این راه بهره بردند و حتی سفرهای خارجی شاهان قاجار اغلب از مسیر دریای کاسپین بود. با افزایش سفرهای سیاسی و ورود و خروج سفرا، گیلان اهمیت خاصی یافت؛ به‌طوری‌که به‌عنوان یکی از نخستین ایالت‌های مدرنیزه ایران شناخته شد. تأسیس نخستین راه‌آهن تجاری - مسافری لوندویل - انزلی و پیربازار، نخستین تماشاخانه و کتاب‌کلاسیک، آپرا، مدارس نسوان، جمعیت زنان و ... از نخستین نشانه‌های مدرنیزه در گیلان بود.

در نتیجه این تحولات، پس از وقوع انقلاب مشروطه به‌ویژه در دوره استبداد کوتاه محمدعلی‌شاهی، با وجود اینکه وی گمان می‌کرد اندیشه و بساط آزادی‌خواهی و مشروطه‌طلبی از ایران برچیده شده است، گیلانیان بر وی شوریدند و پس از فتح تهران، آغازکننده دوران جدیدی در ایران شدند. این جریان، موجب شد تا تأسیس سلطنت پهلوی، همواره گیلان به‌ویژه رشت، یکی از مراکز مهم رادیکالیسم سیاسی و اجتماعی مطرح شود؛ به‌گونه‌ای که روس‌ها با هر ابزاری سعی در سرکوب این جنبش‌ها داشتند. وقوع جنبش جنگل در پاسخ به سیاست‌های تمامیت‌خواه روسیه و به چالش کشاندن آن‌ها بود. این جنبش، هرچند به دلایل گوناگون منجر به شکست شد، اما بعدها الهام‌گر جنبش‌های سیاسی رادیکال در ایران عصر پهلوی شد. کارکرد کاربزماتیکی جنبش جنگل در ادبیات، هنر و فلسفه سیاسی ایران با وجود اینکه نزدیک به یک سده از خاموش آن می‌گذرد، هنوز باقی است.

از نظر اقتصادی نیز، گیلان عصر قاجار شاهد تحولات زیادی بود. در این زمان، به جهت روابط گسترده ایرانیان با اروپا و همین‌طور اروپاییان با ایران از مسیر گیلان، سیاحان اروپایی گزارش‌های ارزنده‌ای از مناسبات اقتصادی ارائه داده‌اند. این گزارش‌ها نشان می‌دهد از نظر اقتصادی، گیلان علاوه بر اینکه از موقعیت ارزشمندی در زمینه تولید و تجارت ابریشم برخوردار بود، به جهت ارتباط گسترده با روسیه، مازاد

۱. نکته جالب در نبردها و رویارویی‌های گیلانیان با روس‌ها، با وجود برتری نظامی‌شان، این است که روس‌ها علاوه بر اینکه در نخستین مواجهه و نبرد خود با گیلانیان ناکام شدند در پایان حاکمیت تزارها نیز به‌گونه‌ای مقضحاته در چندین نبرد از جنگلی‌ها متحمل شکست شده و در نهایت سراسیمه گیلان را ترک نمودند.

جستارهایی در زمینه گیلان عصر قاجار «مجموعه مقالات»

محصولات کشاورزی و دامی خود نظیر انواع دام‌ها و ماکیان، برنج، کنف، نیشکر، مرکبات، خاویار، ماهی و سایر محصولات را به این کشور صادر و در نتیجه دادوستد با روسیه موجب رونق اقتصاد این پهنه می‌گردید. همایش «گیلان در گستره عصر قاجار»، گامی نخست برای معرفی توانایی‌های فکری، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی گیلان در عصر قاجار است؛ زیرا از این دوره، گیلان جایگاه مهمی در جغرافیای جهان ایرانی یافت. هدف از برگزاری این رویداد علمی، بررسی و پژوهش در زمینه کارکرد فکری، اجتماعی و اقتصادی گیلان در دوره قاجار است. نکته مهم و تأکیدی در بررسی‌های این دوره، نمایاندن دلایل شکل‌گیری جنبش‌های متعدد اجتماعی گیلانیان و ارتباط این جنبش‌ها با نظام زمین‌داری و معیشت مردم گیلان است. علاوه بر شاخص اقتصادی، فعالیت سوسیال‌دموکرات‌های قفقاز در گیلان و ارتباط گسترده گیلانیان از یک‌سو و همچنین تأثیر مکاتب نوین اجتماعی بر فکر و اندیشه گیلانیان، نقش مؤثری بر رشد مبارزات مردمی آنان در برابر حاکمیت سلطه در عصر قاجار داشت. امید است با برگزاری این همایش، توانش‌های فرهنگی و دستاوردهای این ایالت در عصر قاجار مورد بررسی قرار گیرد. و امیدواریم در گام‌های بعدی با همیاری مؤسسات خصوصی و دولتی، پژوهش‌های نوینی در عرصه فرهنگ، هنر، تاریخ و سایر دستاوردهای مادی و معنوی گیلان انجام پذیرد.

مجموعه حاضر، تحت عنوان جستارهایی در زمینه گیلان عصر قاجار، حاصل و نتیجه «همایش ملی گیلان در گستره عصر قاجار» است که در تاریخ ۱۲ مهر ۱۳۹۸ به کوشش پژوهشکده گیلان‌شناسی دانشگاه گیلان برگزار شد و گزیده‌ای از مقالات پذیرش‌شده، جهت چاپ و انتشار نهایی در این مجموعه آماده شده است.^۱ در پایان، از تمامی همکاران گرامی، به‌ویژه خانم‌ها نادیا ره و فرشته رحمانی‌نژاد که در تهیه و انتشار متن نهایی، همکاری لازم را مبذول داشتند، سپاسگزاری می‌نمایم.

دکتر عباس پناهی

دبیر علمی همایش ملی گیلان در گستره عصر قاجار